

Н. М. Зуб (Руденко)

ЕТНОГРАФІЯ КАВКАЗУ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО

У галереї викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка є портрет видатного українського вченого – правознавця, історика, етнографа Олександра Федоровича Кістяківського (1833–1885). А одна з аудиторій “червоного корпусу” названа його ім’ям.

Народився О. Ф. Кістяківський у 1833 р. в с. Городище Сосницького повіту Чернігівської губернії (за сучасним адміністративним поділом – Менський р-н Чернігівської області) [Ткач 2003, 127]. Освіту здобував спочатку в повітовому духовному училищі, а згодом у семінарії міста Чернігова [Науменко 1895, 2; Половець 2013, 130]. А далі його шлях лежав до Києва, в омріяний університет (“...но я непременно поступлю...” [Науменко 1895, 21]). Склавши іспити, він став студентом юридичного факультету Київського університету Св. Володимира (1853–1857). Шлях у науку був довгий і непростий. Та вже у вересні 1864 р. О. Кістяківський захистив дисертацію і знову повернувся у стіни рідного йому храму науки, де продовжив наполегливу роботу в галузі кримінального права. Наступним кроком став успішний захист кваліфікаційної роботи на ступінь магістра (1867), а за нею і докторської дисертації (1868).

Перші роботи про життя, науковий доробок і джерелознавчу спадщину професора О. Ф. Кістяківського з’явилися в 1885 р. [Белогриц-Котляревский 1885; Багалея 1891]. На жаль, приводом для цього стала його передчасна смерть. А отже, першими дослідниками виступали його сучасники – друзі, колеги, учні. Наступна масштабна хвиля публікацій з’явилась у 1895 р. Зокрема, значна частина січневого номера журналу “Киевская старина” була присвячена О. Ф. Кістяківському з нагоди десятих роковин його смерті [Лучицкий 1895; Науменко 1895].

У подальші десятиліття такі статті вже майже не виходили [Ефименко 1915]. Суттєво їхня кількість не збільшилася і в радянській період. Втім, ім’я видатного вченого не було забуто, а роботи О. Ф. Кістяківського продовжували видаватися, не втрачаючи своєї практичної актуальності та професійної значимості. В останні десятиліття серед українських дослідників зросло зацікавлення науковим спадком історика-правника. Неодноразово вчені вдавалися до створення біографічних студій, присвячених історії роду Кістяківських, дослідженням родинної генеалогії відомих науковців та громадських діячів, зокрема його сина Богдана Олександровича Кістяківського (1868–1920), одного із засновників Академії наук України [Ткач 2008; Ткач 2013]. Постає і творчість професора вивчаються із залученням широкої джерелознавчої бази [Антипенко 2012]. Видано два томи його щоденника [Кістяківський 1994; Кістяківський 1995]. З’явилися наукові доробки у вигляді періодичних та фахових публікацій [Морозова 1998], що розглядали наукову спадщину професора Олександра Кістяківського як правника, теоретика і практика, знавця українського звичаєвого права, етнографії нашого народу. Саме робота в цих напрямках зробила ім’я О. Ф. Кістяківського відомим і принесла йому визнання в науковому світі.

З-поміж різноманітних правничих та історичних тематичних спрямувань, розкритих у власних дослідженнях вченого, особливу увагу привертає етнографічна складова його доробку. О. Ф. Кістяківський написав низку статей українознавчої тематики, а залишені ним, ретельно зібрані, цінні добірки матеріалів і сьогодні прислугуються дослідникам [Гримич 2001]. Втім, глибше вивчення архівних матеріалів у фондowych колекціях вченого відкриває перед нами пласти з традицій минулого не лише українського народу чи загалом слов'янського світу. Певна кількість зібраних О. Кістяківським матеріалів належить передовсім до етнографії народів Кавказу, де відображені їхнє життя, побут, звичаї, історія. Ще однією важливою і знаковою рисою цих матеріалів є те, що вони певним чином окреслювали майбутню тематику досліджень Олександра Федоровича. Саме таку думку й висловив І. Лучицький: “Просматривая эти сообщения, ясно видно, что К[истьяковско]му удалось сделать лишь первые шаги в деле собирания, что нередко собранное в высшей степени ценно... Работа была, таким образом, начата, но, к сожалению, не закончена. Но заслуга К-го все-же не малая: им дана была инициатива, им возбужден ряд крупных вопросов, он старался вызвать деятельность на пользу более глубокого изучения обычного права, пытался создать и специальное отделение для разработки обычного права” [Лучицкий 1895, 86–87].

Тут слід навести і подальші рядки зі статті І. Лучицького, в якій він охарактеризував зібрану О. Ф. Кістяківським джерелознавчу колекцію документів та матеріалів таким чином: “Все они в том виде, как они сохранились, заключаются в семи связках, из которых три представляют сведенный и классифицированный материал. Разсматривая эти связки, можно легко заметить, что собранные сведения были двоякого рода. Одни собирались самим К-м. Это – масса вырезок из заметок, известий, статей, корреспонденций и т. д. (главным образом по Югу России), ряд записанных им сведений по обычному уголовному праву, значительное количество выписок из книг, касающихся обычного права” [Лучицкий 1895, 85]. І це був далеко не повний перелік. “Материал другого рода составлен из присланных разными лицами сообщений, относящихся к различным вопросам программы. В связках, сформированных Кистьяковским, имеется ряд сообщений по обычному праву, как уголовному, так и гражданскому...” [Лучицкий 1895, 86].

Матеріали, де розглядаються звичаєве право та традиції гірських народів і громад Кавказу, а зокрема інгушів, карачаєвців, балкарців і кумиків, зосереджені в архівосховищах Інституту рукопису НБУВ. Фактично всі вони належать до фонду № 61 – особового фонду Олександра Федоровича Кістяківського, основна комплектація якого складається з його власних робіт, різних матеріалів інших авторів, котрі його цікавили і котрі він збирав, а також значної колекції листів, що надходили до нього. Листи, написані ним власноручно, частково зберігаються у фонді III (“Листування” (Зібрання листів відомих діячів науки, культури і освіти XVII–XX ст.)).

З-поміж багатьох питань, дослідженням яких займався правознавець, особливе місце займали дослідження в галузі звичаєвого права. Для такого напрямку досліджень О. Кістяківським була розроблена спеціальна методика “Программа для собирания юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву”, перше видання якої з'явилося в 1874 р. [Кистьяковский 1874]. Втім, вже за кілька років “Программа” набула низки удосконалень та доопрацювань [Кистьяковский 1876], що вносились автором на різних етапах, і, відповідно, була перевидана [Кистьяковский 1878a]. Свого часу створену програму він роздавав своїм студентам: “Когда-то я роздал студентам программу для собирания обычаев и народных воззрений по уголовному праву” [Кістяківський 1994, 183–184]. Студенти, які були уродженцями різних місцевостей, чи від'їжджаючи на канікули, чи в подальшому житті, вже по закінченні навчання, блукаючи далекими краями в пошуках заробітку, ставали його помічниками. Звичайно, що не кожен з них одразу починав негайно виконувати

справи, але саме від них О. Кістяківський отримував певну частку важливих для нього матеріалів.

Свої напрацювання і здобутки з цього питання автори надсилали йому з усіх кутків Російської імперії. У першу ж чергу це були регіони, де ще практикувалися і шанувалися елементи звичаєвого і традиційного права, за викорінення яких вже тривалий час боролась царська імперська адміністрація. Ось чому регіон Північного Кавказу займав у цьому контексті ключові позиції. І хоч О. Кістяківський був одним із піонерів у справі складання відповідних програм, втім, він сам ніколи не применшував ролі своїх попередників у цьому дослідницькому напрямку. Навпаки, Олександр Федорович завжди віддавав належне роботі, наприклад, П. С. Єфименка і був на сторожі інтересів цього вченого. А всім, хто намагався привласнити чийсь науковий здобуток, висловлював неприховане обурення з цього приводу, “плагіаторів” же викривав і присоромлював [Кістяківський 1994, 551].

Як дослідник історії права, О. Кістяківський розумів неоціненне значення першоджерел для своїх наукових робіт. Тому всілякими способами розшукував можливих кореспондентів, саме так він називав тих, хто міг би допомогти в пошуку і доправленні свідчень про звичаєве право горян Кавказу, а також інших різноманітних етнографічних матеріалів. Всі ці пошуки яскраво відображені в його епістолярії. Листи до родичів і друзів, яких доля закинула на Кавказ, рясніють рядками з проханнями чи вже повторними нагадуваннями, щоб не забували пошукати для нього матеріал відповідного характеру, а чи знайшли людину, що могла б це зробити. “Пожалуйста, не забывай моих этнографических наклонностей. Всякое этнографическое сведение из местных газет может служить для меня полезным материалом”, – так він звертається до брата Павла, що був юристом, поїхав у Тифліс і працював на Кавказі декілька років [ІР НБУВ, ф. III, № 62308, арк. 1 зв.]. І далі знову: “Думаю, что ты великую пользу извлечешь из своего пребывания на Кавказе, если положишь себе за правило записывать свои наблюдения. Кавказ – богатейшая страна для этнографических наблюдений. К ним должны быть направлены твои досуги” [ІР НБУВ, ф. III, № 62308, арк. 1].

Наступні листи до брата містять прохання аналогічного характеру: “Не хранятся ли в архивах, тебе доступных материалов по обычному праву. Недавно я получил с Кавказа разные материалы, в том числе постановления какого-то собрания одного из горских племен. Эти постановления и содержат в себе положения обычного права. Таковыя постановления были собираемы разными административными учреждениями по всему Кавказу” [ІР НБУВ, ф. III, № 62310, арк. 1 зв. – 2]. У листі від жовтня 1881 р. з жалем відзначає: “Так мне и не удалось побывать в этом году на Кавказе” [ІР НБУВ, ф. III, № 62313, арк. 1]. Саме з цього періоду стан здоров’я О. Кістяківського, ще не літньої людини, починає все більше позбавляти його можливості повноцінно жити і працювати. А періоди загострення хвороби стають дедалі тривалішими і частішими.

Надсилав Кістяківському потрібну йому літературу з Кавказу і Данило Костянтинович Мороз (1841–1894). Він – етнограф і драматург за покликанням душі, а під час перебування на Кавказі – “инспектор сельского хозяйства, промышленности и поселений”. Крім книжок, намагався посприяти своєму другові і в збиранні відомостей про народи Кавказу. А його листи, надіслані до Києва, містять елементи описів кавказьких міст і місцевого колориту. Своє враження від першого знайомства зі столицею кавказького краю він подає так: “Что Вам сказать о Тифлисе и его обитателях? С обитателями я незнаком, так как еще ни с кем не успел завести знакомства не считая доктора. Тифлис своею внешностью и хаотическою смесью дикаго и цивилизованного поражает каждого приезжаго. Весьма интересна азиатская часть его. Грязныя, кривыя, узкия улицы набиты толпами праздных людей (исключительно одни мужчины), которые, в обществе ослов, мулов, лошадей, верблюдов и

других животных, являются постоянными жильцами улиц. Тут и варят, и жарят, и пекут, и едят, и пьют и т. д. все под открытым небом. Крик и гам иногда привышают всякое снисхождение. Попадши в эти массы разноплеменных и разноязычных людей, вооруженных кинжалами, становится не только тяжело, но даже страшно” [ІР НБУВ, ф. III, 69007, арк. 2].

Вчений не залишив окремої спеціальної роботи, присвяченої питанням звичаєвого права народів Кавказу, в усякому разі, немає такого опублікованого видання. Глибоке, всебічне й осмислене вивчення цієї проблематики О. Кістяківським підкріплюється лише згадками в його листах і декількома рукописними варіантами статей і лекцій, а також матеріалами з його особистих колекцій, що збереглися в архівосховищах.

Так, у рукописі статті “Вопросы, касающиеся обычаев частной и родовой мести” Олександр Федорович чітко сформулював, буквально по пунктах, всі нагальні питання, що необхідно вирішити правознавцям-теоретикам при вивченні принципів такого явища, як “кровавая родовая месть” [ІР НБУВ, ф. 61, № 211, арк. 1], на якому базувалося кримінальне право гірських племен. Не можна сказати, що в цьому переліку для нього були питання першочергові і менш важливі, ланцюжок побудований таким чином, щоб поетапно розв’язати і вивчити всю систему, яка сформувалася і ввійшла в життя гірських народів Кавказу.

Дослідник його біографії і творчості І. В. Лучицький цілком обґрунтовано вважав, що причиною відсутності спеціальної роботи, присвяченої питанням звичаєвого права народів Кавказу, а також багатьох інших запланованих ним досліджень, але так до кінця і не реалізованих, стали його проблеми зі здоров’ям [Лучицкий 1895, 86].

На щастя, Олександр Федорович залишив свої ґрунтовні нотатки, чернетки та інші записи з цієї проблематики, що не втратили свого значення. Як професіонал і особа, зацікавлена в поглибленому вивченні юридичного побуту горських племен і народів Кавказу, свого часу О. Ф. Кістяківський відгукнувся розгорнутою рецензією на роботу іншого дослідника – історика-правознавця Федора Івановича Леонтовича (1833–1910). Видана останнім в Одесі в 1882–1883 рр. книга “Адаты кавказских горцев” присвячена звичаєвому праву осетинів, чеченців, черкесів, кабардинців, карачаєвців, балкарців і кумиків та підготовлена на основі першоджерел, що були зібрані ним у 40-х рр. ХІХ ст. Рецензія характеризує саме перший випуск видання, на що вказує О. Кістяківський, додаючи, що “в руках почтенного автора есть и более поздние материалы, составленные в 1860 г., которые он также намерен издать...” [ІР НБУВ, ф. 61, № 339, арк. 2 зв.].

З невідомих причин за життя автора сама рецензія не була видана, але її чорновий варіант зберігся в рукописі. О. Ф. Кістяківський з великим розумінням ставився до реформування традиційних систем, не лише як знавець і професіонал-теоретик у галузі звичаєвого права, а і як вчений-практик. Він оцінював всю значимість і важливість глобальних змін у життєвому устрої цілих народів при встановленні іншої адміністративно-судової системи. Також враховував той момент, що при розробці нової законодавчої бази Російської імперії, яка в той момент перебувала в процесі формування і становлення, потрібно не гаяти часу і як слід зібрати найважливіші матеріали задля вироблення певних норм, враховуючи при цьому всі регіональні особливості застосування правових положень. “При предстоящих подготовительных работах к составлению кодексов и при окончательной редакции проектов их, необходимо решить вопрос: в какой мере будущие кодексы должны обнимать юридический быт племен и народов, населяющих окраины России...; должны ли эти народы во всех подробностях подчиняться общерусским уголовным и гражданским законам; или же необходимо в отношении их сделать более или менее значительное исключение, объем которых должен быть точно определен в законе” [ІР НБУВ, ф. 61, № 339, арк. 1 зв. – 2].

Вже в перших рядках рецензії О. Кістяківський вказує: “В наше время, когда правительство приступило к работам по кодификации уголовных и гражданских законов, подобные труды должны иметь особенную ценность” [ІР НБУВ, ф. 61, № 339, арк. 1–1 зв.]. Збирання і публікація таких матеріалів – важлива підмога для вченого-дослідника в галузі звичаєвого права народів Кавказу, і він далі пояснює: “Вопрос этот нельзя решить путем отвлеченных умствований. Решению его должно предшествовать собрание и изучение положительных данных и материалов, изображающих современный юридический быт упомянутых народов” [ІР НБУВ, ф. 61, № 339, арк. 2].

Олександра Федоровича Кістяківського по праву можна вважати автором ідеї і втілювачем у життя самого проекту зі збирання етнографічно-юридичних матеріалів, які сьогодні вже самі по собі є цінністю. Вироблена ним методика і впровадження її в життя не лише посприяли появі нових досліджень, а й дозволили зберегти традиційну правову спадщину цілих поколінь народів.

Інші рецензенти роботи Ф. І. Леонтовича вважали саме Федора Івановича “основположником движения” з вивчення кавказських горців. Так, наприклад, С. Авіліані пише про це: “Опубликование материалов, характеризующих обычное право кавказских горцев, дало большой толчок появлению исследований по общественно-бытовой организации кавказских горцев” [Авилиани 1911, 174], зазначивши, що для інших вони стали “научной ориентировкой”, вказуючи при цьому на роботи відомого дослідника Кавказу М. М. Ковалевського [Авилиани 1911, 174]. Та тут все ж таки варто, на нашу думку, не вступати в суперечку, хто ж був першим і більш значущим у своїх розробках і досягненнях, а відзначити незаперечний внесок вчених-українців у розробку і висвітлення цього питання. Адже саме результатами їхніх зусиль у проведенні досліджень користуються і до сьогодні всі наступні покоління істориків, етнографів і правознавців.

Не менш варта уваги й іпостась О. Ф. Кістяківського як педагога. Він багато років працював у Київському університеті Святого Володимира. Виховав не одне покоління правознавців та мав надзвичайний і цілком заслужений авторитет серед колег і учнів, багато з яких прагнули бути його послідовниками як у галузі професійних, так і людських якостей. Серед них слід звернути увагу на Ерванда Степановича Джалалова та його працю, що наявна у фонді під назвою “О кровавой мести, действующей у кавказских горцев”. Збереглось і листування вчителя та його колишнього учня, який після навчання повернувся на Кавказ [ІР НБУВ, ф. III, № 67901–67908].

Студентська робота Е. Джалалова розпочинається такими рядками: “Предметом настоящего исследования избран институт кровавой мести в его постепенном историческом развитии, изменениях и современном значении и приложении к внутренней жизни горцев” [ІР НБУВ, ф. 61, № 236, арк. 1]. У своєму дослідженні він не лише описує явище “кровавой” помсти, а й розглядає форми покарань, при цьому вказує регіони, місцевості Кавказу і назви селищ, проводить аналогії, відзначає особливості і розбіжності, що існують у горян у питаннях визначення видів відповідальності і покарання: “Лишь в следующих местах определена продолжительность изгнания: у Кумыков – 2 года, в Тлейфухле и селении Арчи – 3 года, в Анпугатибе, Анцухье и Дидо – 1 год, проводятся убийцей, в интересе собственной безопасности, в скитании, в постоянных переходах, перебежках с места на место” [ІР НБУВ, ф. 61, № 236, арк. 16–16 зв.]. Свої описи Е. Джалалов підкріплює прикладами і поясненнями: “Особенно характеристичен обряд примирения Беть-Гёрмекъ (по Кумыкски: видеть лицо), практикующийся во всем Дагестане и воплотивший теперь в символическия формы ту реальность отношений двух вооруженных партий, которая существовала в старые прежние времена” [ІР НБУВ, ф. 61, № 236, арк. 18 зв.]. В описуванні традицій він порівнює звичаї народів Дагестану, Кабарди

і кумиків. У висновках Е. Джалалов розмірковує про нововведену правову систему на Кавказі та її форми відповідальності за злочини “по кровомщению” для горян, які “ссылаются в арестантские роты, или в Сибирь на поселение – жесточайшее наказание для горцев при необыкновенной любви их к родине; горцы, оторванные от своих, поистине, очаровательно-милых гор, почти все погибают в другом климате! Поэтому мне сдается, что это наказание, во имя человеколюбия, следует отменить” [ІР НБУВ, ф. 61, № 236, арк. 23 зв.]. У наведених у творі висловлюваннях Е. Джалалова помітна щира любов до всіх народів величного Кавказу.

У листах до професора він з теплотою пригадує настанови свого вчителя і як достойний учень прагне до високих ідеалів. А власними мріями про майбутнє не соромиться поділитися з Олександром Федоровичем: “Весьма может статься, что я поступлю в сословие помощников присяжных, а также посвящу себя изучению банковского дела... потому, что у нас мало на Кавказе рачителей общественных интересов, защитников угнетенных, бедных т. п. ... потому, что желал бы способствовать учреждению народного банка и тем облегчить кредит темному люду дорогой родины моей” [ІР НБУВ, ф. III, № 67901, арк. 2]. Джалалов щирозсердно сподівається на здійснення свого заповітного бажання, на реалізацію тих знань, які отримав у Київському університеті від свого вчителя і друга: “Всякий Ваш совет и указания я приму с благодарностью, как от лица, которое влило, так сказать, много благородного, возвышенного в мою душу. Я Ваших лекций никогда не забуду, а прощальной тем более. Это я говорю по правде...” [ІР НБУВ, ф. III, № 67901, арк. 2–2 зв.]. У цих словах відображені щире серце і душа Олександра Кістяківського, які він дарував своїм учням і послідовникам.

Олександр Федорович запропонував і Джалалову стати кореспондентом, щоб допомагати в збиранні матеріалів зі звичаєвого права Кавказу. Та на той час сімейні обставини останнього змушували його курсувати між Петербургом і Тифлісом, тому він вказує на тимчасову неспроможність у цій підмозі з його боку, але обіцяє допомогу в підшуванні відповідних кандидатур для таких кореспондентів: “Я сейчас снесусь по этому поводу со своими товарищами-юристами и знакомыми, интересующимися успехами обычного права” [ІР НБУВ, ф. III, № 67903, арк. 1 зв.]. Здобувши освіту в одному з найкращих університетів імперії, Джалалов ніколи не забував своєї батьківщини. Так, в одному з листів він просить прийняти свою “фотографию от благодарного сына Кавказа” [ІР НБУВ, ф. III, № 67904, арк. 1]. Пізніше, перебуваючи у справах у Петербурзі, Кістяківський зустрічався з ним, про що відзначав на сторінках щоденника: “...Джалалов, ученик, работающий в комиссии по составлению гражд[данского] уложения” [Кістяківський 1995, 493]. А їхнє листування тривало до останніх днів життя О. Кістяківського.

Олександр Федорович прагнув не лише давати повчально-моральні настанови студентам, а й по можливості допомагати більш дієво і практично: складав їм протекцію, писав листи своїм колегам, за нагальної потреби відтягував терміни здачі наукових робіт. Він сам мав, без перебільшення, непростий життєвий досвід, а тому добре розумів і завжди враховував ті труднощі, які чекали вчорашніх випускників, що прагнули поєднати роботу і бажання продовжити наукову діяльність.

Ще один з його учнів, Микола Жеребцов, також перебував на Північному Кавказі і вів листування з О. Ф. Кістяківським. Про те, як починають свою трудову діяльність випускники університетів, він у листі з П’ятигорська повідомляє таке: “...у нас здесь такая практика, что нас начинающих юристов искать в Закавказье в палату мир[овых] судей, а затем за отличие по службе переводит в Северный Кавказ в следователи...” [ІР НБУВ, ф. III, № 67985, арк. 1]. Сам він починав свою діяльність у Моздоці слідчим, а потім завідував П’ятигорською слідчою дільницею. Звичайно, і в нього було завдання від Олександра Федоровича, про яке він “звітує” йому так:

“Об обычном праве думал: брал журналы записи судов, но когда собрал, очень мало интересного” [ІР НБУВ, ф. III, № 67985, арк. 4 зв.].

Інший учень, Михайло Ступін, працював спочатку в П'ятигорську “казенним захитником”, потім у Владикавказі в окружному суді, далі листи надходили з Гергівська. Він автор виданої у Владикавказі 1887 р. книги “Телесные наказания в России от судебных и до настоящего времени” [Ступин 1887].

На початку 80-х рр. ХІХ ст. на прохання Кістяківського учні збирали і надсилали своєму наставнику і вчителю матеріали, що стосувалися звичаєвого права горян Кавказу. Можна припустити, що й наявні у фонді матеріали про інгушів надіслав хтось із них [ІР НБУВ, ф. 61, № 261]. У матеріалах, наведених у каліграфічно переписаному уривку про звичаї “ингушевского народа”, розглядаються покарання і плата за крадіжку, яка “у ингушей бывает трех родов: со двора, со степи и из дома. Последний род воровства имеет еще два вида: воровство с первой половины сакли или, как называют, ниже столба и со второй половины сакли, или выше столба”. На аркуші міститься нерозбірлива помітка-напис “[...] [Ч]еченского племени, живет близ г. Владикавказа” [ІР НБУВ, ф. 61, № 266, арк. 1].

Опис архіву вченого Лучицьким і наведена вище цитата з нього показують нам значно ширші межі існуючої колись складової колекції джерел. Матеріали, які зібрав і систематизував сам Олександр Федорович (“...собранные сведения были двоякого рода. Одни собирались самим К-м” [Лучицкий 1895, 85]), відокремлені і перебувають на зберіганні в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Архівні НФРФ ІМФЕ НАНУ). (У 1928 р. вони були розділені між двома відділами – Етнографічною комісією та Комісією з виучування звичаєвого права). Саме там перебувають на збереженні газетні матеріали (від невеличких заміток до розлогіх публікацій та статей), виписки, папери та матеріали, надіслані від кореспондентів, що дбайливо вишукувалися, опрацьовувалися, систематизувалися О. Ф. Кістяківським. Назви, теми, підзаголовки, виведені рукою Олександра Федоровича, свідчать про подальші наукові плани та робочі підбірки матеріалів вченого. За змістом та характером повідомлень джерела належать до минулого різних народів. Насамперед це матеріали з етнографії українського народу, але доволі значна частка стосується історії та етнографії інших народів, а саме тут згадуються черкеси, абхазці, грузини, горці Дагестану, турки, кримські татари, ногайці, киргизи [казахи. – *Н. З.*], євреї, калмики, амурські гіляки, сойоти, самоїди, лапландці, а разом з тим мусульмани, ішани [назва керівників суфійських братств і общин ісмаїлітів. – *Н. З.*] та ін [Архівні НФРФ ІМФЕ НАНУ]. О. Кістяківський у своїх дослідженнях застосовував компаративний, тобто порівняльно-історичний метод. Це й підтверджує наведене коло зібраних матеріалів.

З-поміж іншого стає очевидною і значна увага до будь-якого роду інформації про виселення черкесів з Кавказу. Підтвердженням цьому є непоодинокі розлогі міркування у щоденнику з цього приводу, а також ті ж широкі цитування газетної періодики: “В привезенных газетах опять пишут о выселении административным путем возмущившихся горцев из их родины внутрь России, на сей раз не на Север, где они мерли как мухи, а ближе к восточным окраинам. Переселяют горцев целыми семьями, жену, детей всех возрастов. Несчастные, оторванные от своих родных гор, поставленные в непривычные им условия жизни, переселенные в суровый климат мрут и колеют. Это жертвы давних правительственных обычаев России” [Кістяківський 1994, 477]. Це записи про події 1879 р. Через рік О. Кістяківський знову звертається до цієї теми, довіряючи лише щоденнику свої міркування та вболівання: “Многие из народов Кавказа истреблены. Другие прогнаны. Иные племена сами ушли в Турцию. Обнаженные от древнего населения земли розданы чиновникам,

в том числе и членам царской фамилии, каков Михаил Николаевич. Особенный вид грабежа народного достояния” [Кістяківський 1995, 151].

Крім того, на вирізках і виписках присутні тематичні надписи, а також підкреслені ключові фрази, що класифікують правила відбору матеріалу та опосередковано вказують на підготовку до розробки якогось напрямку дослідження. Серед них, наприклад, “обращение с пленными”, “обращение с убитыми на войне и пленными”, “к вопросу об инородцах”, “к вопросу о положении инородцев”, “к вопросу о честности кочевника”, “к вопросу о Кавказских горцах” тощо [Архівні НФРФ ІМФЕ НАНУ].

Завзяття, з яким працював професор О. Кістяківський, свідчить про його мету зібрати якомога більше всіляких джерел зі звичаєвого права горців Кавказу, аби створити широку джерельну базу для подальшого глибокого вивчення цього питання. Робота з вивчення звичаєвого права народів Кавказу зводилася не лише до опису цього феномену окремо взятих народів, надзвичайно важливий і інший аспект таких напрацювань – їхній порівняльний аналіз, тлумачення і характеристика. О. Кістяківський здійснив титанічну, копітку роботу, поклав початок новим дослідженням, зібрав цінні матеріали та джерела, які з часом вже самі по собі стають першоджерелом для дослідників.

Отже, можемо констатувати, що базова складова доробку вченого зосереджена на сьогодні в архівосховищах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Архівних наукових фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Так, в ІР НБУВ, це переважно рукописи наукових статей та матеріалів, над якими працював О. Кістяківський. Тут же, перебуває й епістолярій, а також ті матеріали, що надсилалися разом з ним і входили до його складу як невід’ємна частина, окрім того, рукописи інших осіб. Цікавою за змістом та важливою за значимістю для вивчення минулого горян Кавказу є колекційна підбірка матеріалів, створена самим О. Ф. Кістяківським (Архівні НФРФ ІМФЕ НАНУ), котра потребує подальшого дослідження.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України (Архівні НФРФ ІМФЕ НАНУ). Ф. 1. Колекція 1. Фонд “Кістяківський О. Ф.”.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. III, № 62307–62320. Кістяковский А[лександр Федорович] – [Кістяковскому] Павлу Федоровичу. Письма 26 сентября 1878 г. – 3 декабря 1884 г. из Киева в [Тифлис]. 14 ед. 24 лл.

ІР НБУВ, ф. III, № 67901–67908. Джалалов Эрванд Степанович – [Кістяковскому] Александру Федоровичу. Письма: 29 октября 1880 г. – 30 декабря 1884 г. из [Санкт-Петербурга] в [...]. 8 ед. 16 лл.

ІР НБУВ, ф. III, № 67985–67991. Жеребцов Н[иколай Алекс.] – [Кістяковскому] Александру Федоровичу. Письма: 31 марта 1880 г. – 11 января 1881 г. из Пятигорска, Кисловодска, Моздока в [...]. 7 ед. 18 лл.

ІР НБУВ, ф. III, № 69007–69011. Мороз Даниил [Константинович] – [Кістяковскому] Александру Федоровичу. Письма 14 января 1877 г. – 22 декабря 1877 г. из Тифлиса, Калиша в [...]. 11 лл.

ІР НБУВ, ф. 61, № 210. [Кістяковский Александр Федорович]. О необходимости изучения обычного права. [Лекция]. [70-е гг. XIX в.]. 14 лл.

ІР НБУВ, ф. 61, № 211. [Кістяковский Александр Федорович]. Вопросы, касающиеся обычаев частной и родовой мести. Статья. [70-е гг. XIX в.]. 11 лл.

ІР НБУВ, ф. 61, № 236. Джелалов Э[...]. О кровавой мести, действующей у кавказских горцев. 13 сентября 1880 г. 24 лл.

ІР НБУВ, ф. 61, № 261. “Обычай измененные и установленные с общего согласия жителями Ингушевского округа”. [1879 г.]. 8 лл.

ІР НБУВ, ф. 61, № 266. “Отрывок из обычаев ингушевского народа”. Копия. [70-е гг. XIX в.]. 2 лл.

ІР НБУВ, ф. 61, № 339. [Кістяковський Александр Федорович]. Леонтович Ф. Н. – К вопросу обычного права. Материал по обычному праву северного и восточного Кавказа. 1883 г. [Рецензия 1884 г.]. 26 лл.

ІР НБУВ, ф. 61, № 533. [Кістяковський Александр Федорович]. [Записка об учреждении отделения обычного права при Киевском юридическом обществе]. [70–80-е гг. XIX в.]. 10 лл.

ІР НБУВ, ф. 61, № 658. Леонтович Ф[...] [...] – [Кістяковському] Александру Федоровичу. Письмо 23 февраля [18]79 г. из Одессы в [...]. 2 лл.

ІР НБУВ, ф. 61, № 68807–68819. Леонтович Федор [...] – [Кістяковському] Александру Федоровичу. Письма из Одессы в [...]. 20 лл.

ЛІТЕРАТУРА

Авалиани С. Заслуги Ф. И. Леонтовича в изучении обычного права русских инородцев // **Журнал министерства юстиции**, 1911, № 6 (июнь).

Антипенко Г. С. Постаць О. Ф. Кістяківського у світлі джерел // **Інтелігенція і влада**. Серія: Історія. Вип. 26. Одеса, 2012.

Багалеї Д. И. Коллекция рукописей покойного профессора А. Ф. Кістяковського // **Киевская старина**, 1891, № 3.

Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности профессора А. Ф. Кістяковського // **Киевская старина**, 1885, № 6.

Гримич М. Звичаєве право у дослідженнях Олександра Кістяківського // **Етнічна історія народів Європи**. Вип. 9. Київ, 2001.

Ефимов Е. Н. Александр Федорович Кістяковський и его научное наследие. Москва, 1915.

Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У 2-х т.: Т. 1 (1874–1879). Київ, 1994; Т. 2 (1880–1885). Київ, 1995.

Кістяковський А. Ф. Программа для собиранія юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву // **Университетские известия**. Киев, 1874. Июль.

Кістяковський А. Ф. Собрание и разработка материалов по обычному праву // **Университетские известия**. Киев, 1876. № 6 (июнь).

Кістяковський А. Ф. Обзорение работ по обычному праву в последние 5 лет 1873–1878 // **Университетские известия**. Киев, 1878. № 4.

Кістяковський А. Ф. Программа для собиранія юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву. С предисловием о методе собиранія материалов по обычному праву. 2-е испр. и доп. изд. Киев, 1878а.

Кістяковський А. Ф. К вопросу о влиянии инородческого права на русское // **Юридический вестник**. Т. 3. Москва, 1880.

Леонтович Ф. Н. Адагы кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа. Вып. 1. Одесса, 1882; вып. II. Одесса, 1883.

Лучицкий И. Труды А. Ф. Кістяковського в области истории и обычного права // **Киевская старина**, 1895, № 1.

Морозова Г. До 165-річчя з дня народження О. Ф. Кістяківського // **Сіверянський літопис**, 1998, № 2.

Науменко В. Александр Федорович Кістяковський. (Биографический очерк с отрывком из рукописной автобиографии его) // **Киевская старина**, 1895, № 1.

Половец В. Олександр Федорович Кістяківський // **Сіверянський літопис**, 2013, № 1.

Ступин М. Телесные наказания в России от судебных и до настоящего времени. Владикавказ, 1887.

Ткач М. То де ж народився правознавець О. Ф. Кістяківський? // **Право України**, 2003, № 2.

Ткач М. Гроно талантів з сім'ї Кістяківських // **Урядовий кур'єр**, 2008, 20 червня.

Ткач М. Родина Кістяківських // **Слово просвіти**, 2013, № 16, 18–24 квітня.